

О.Є.Лисенко *

ВАЖКИЙ ШЛЯХ ДО МИРУ: УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО ТА ВЛАДА У СЕРЕДИНІ 1940 – НА ПОЧАТКУ 1950-х рр.

Розглядається комплекс проблем, пов'язаних з основними тенденціями останнього етапу Другої світової війни і переходом українського суспільства до мирних умов існування. Розкриваються заходи радянського керівництва у соціально-економічній та етноконфесійній сферах, у руслі кримінального переслідування справжніх та уявних колабораціоністів, комеморативній політиці. Аналізується характер взаємовідносин та ієрархія усередині механізму влади.

Ключові слова: Друга світова війна, Україна, репатріація, демобілізація, депортація, соціальні преференції, політика пам'яті.

Напевно, така вже природа людей, що вони набагато глибше й довше переживають трагічні, а не успішні сторінки минулого. Навіть тоді, коли не були безпосередніми їх учасниками. Можливо, у такий спосіб діє прихований генетичний код самозбереження, що постійно нагадує про смертельні небезпеки та загрози, повторення яких може виявитися фатальним для всієї людської цивілізації... Час, що минув від завершення найбільшого збройного протистояння в історії людства, з одного боку, навчив брати й засвоювати уроки таких вселенських катастроф, а з іншого, – продемонстрував хитку рівновагу, коли світ час від часу знову наближається до бар'єру, за яким – прірва. Усі ці 70 непростих років фахівці робили свою справу: виявляли, нагромаджували, систематизували, аналізували джерела з історії війни, видавали й інтерпретували їх. Історична пам'ять – ще донедавна така різна у громадян навіть тих держав, які тоді були союзниками, – нині яскраво еволюціонує в універсальне річище, витороване гуманітарною аксіологічною традицією. У глобалізованому світі, як це не парадоксально нині звучить, ієрархію цінностей очолюють не гроші та влада, а імперативи самоцінності людського життя, демократії, індивідуальної свободи. Очевидно, із цієї причини історієписання війни впродовж останніх кількох десятиліть поступово перетворилося з суто академічного заняття на зону співпереживання й перегуку поколінь, такі собі «діалоги з минулим», захоплюючи інтелектуальні ігри з неочікуваними відкриттями. Незвичні ракурси, з яких дослідники прагнуть розгледіти невлучимі до того деталі, дають змогу не лише доволі точно реконструювати хроніку подій, а й сконструювати власну візію минулого, таку несхожу на офіційний наратив. Це принципово змінює масштаб і вагу історичного явища та задіяних у ньому акторів, коли мікрокосм індивіда виявляється чи не вагомішим й інформативно насиченішим, ніж уселенські катаклізми, а доля окремого учасника подій – цікавішою, аніж траєкторії поступу цілих держав.

---

* Лисенко Олександр Євгенович – доктор історичних наук, професор, завідувач відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАНУ
E-mail: ukr2ww@ukr.net

Та, зважаючи на інформаційний привід для підготовки цієї статті, усе ж доведеться вести мову не стільки про мікропроцеси, скільки про макроісторичний вимір для народу України, адже деякі наслідки війни залишаються відчутними й донині. Найважчими з них виявилися людські втрати. У широкому трактуванні, як демографічні наслідки, їх не подолано (принаймні в морально-психологічному плані) й донині. Держава так і не виконала свій перший та основний обов'язок перед загиблими, адже ми дотепер не знаємо поіменно всіх жертв війни. Завдяки реалізації проекту «Книга Пам'яті України» вдалося створити електронну базу даних, до якої ввійшли персональні дані про 6 млн 38 тис. наших співвітчизників, котрі загинули впродовж воєнного лихоліття. Однак свого часу цю справу не було доведено до кінця з певних політичних причин. Нині ж цю складну роботу продовжують співробітники Національного музею історії України у Другій світовій війні, які завдяки пошуковим зусиллям наповнюють новими даними документальний фонд з обліку людських військових втрат України (а це – 9119 архівних справ, де міститься інформація про майже 3 млн загиблих червоноармійців)¹. Організація обліку людських втрат у радянських збройних силах під час війни була настільки незадовільною, що відповідні підрахунки велися ще впродовж цілого повоєнного десятиліття. У 1945 р. на офіційному обліку перебувало тільки 55% полеглих військовослужбовців, а решта – проходили за графою «Зниклі безвісти»².

Брак достовірних джерел змушує дослідників удаватися до екстраполяцій. За припущеннями фахівців, найменша ймовірна загальна кількість військових безповоротних людських втрат України становить близько 1,7 млн осіб, найбільша – приблизно 4,1 млн (убиті, загиблі в полоні, від хвороб, самогубств, виконання вироків військових трибуналів, у ході бойових дій на боці Німеччини, зниклі безвісти, померлі від контузій, ран і хвороб по закінченні війни)³. Майже такими ж (4,5 млн) були втрати цивільного населення УРСР, що виводить на сумарну оцінку безповоротних втрат у понад 8 млн осіб.

Втрати учасників українського самостійницького й польського національно-визвольного рухів складно стратифікувати за категоріями військових і цивільних. У складі збройних відділів ОУН, «Поліської Січі», Української повстанської армії, Армії крайової, самооборонних відділів та інших військово-політичних формувань воювало багато кадрових військовиків і простих громадян. Вони спиралися на широку підтримку українського та польського населення. Утягнуті у вир боротьби проти гітлерівського чи сталінського режимів та в українсько-польський конфлікт, люди ставали жертвами збройної боротьби або каральних акцій, що межували з етнічними чистками. У спеціальній літературі немає усталених даних про кількість загиблих, але йдеться про десятки тисяч, більшість яких становили поляки⁴.

¹ Легасова Л. Документи з обліку людських військових втрат України в Другій світовій та Великій Вітчизняній війнах як музейний предмет та об'єкт наукових досліджень // Київські адреси сповіщень про загибель: дослідження, документи, свідчення. – К., 2013. – С.11.

² Рибченко Л. Персональний облік людських військових втрат Червоної армії у Великій Вітчизняній війні // Там само. – С.77.

³ Безсмертя: Книга Пам'яті України. – К., 2000. – С.561.

⁴ Див.: Киричук Ю. Український національно-визвольний рух 40–50-х років: ідеологія та

Набагато вищими виявилися демографічні втрати. За даними «Книги Пам'яті України», лише від січня 1941 до січня 1945 рр. вони становили 13 млн 584 тис. осіб⁵. В.Косик оцінював українські загальні демографічні втрати впродовж 1939–1945 рр. у 14,5 млн осіб⁶. Принципово важливо враховувати чинники, що обумовлювали та спричинили такі катастрофічні масштаби. Не зупиняючись на детальному їх аналізі⁷, звернімося лише до деяких цифрових характеристик.

Основним фактором, який вплинув на різку зміну демографічної ситуації в період першої радянзації західноукраїнських земель (1939–1941 рр.) стали масові репресалії. За цей час на Галичині й Волині було здійснено чотири депортації, жертвами яких, за різними оцінками, стали близько 550 тис. поляків та 500 тис. українців⁸, а також 11 тис. мешканців Північної Буковини й Хотинщини⁹. 60 тис. біженців з окупованого угорцями Закарпаття спочатку утримували у двох таборах для переміщених осіб у прикордонних районах, а потім «підозрілих» розстріляли, а решту етапували до Печорлагу¹⁰. У 1939–1940 рр. в рамках німецько-радянських домовленостей 250 тис. етнічних німців із Волині, Східної Галичини, Північної Буковини й Південної Бессарабії виїхали в німецьку зону окупації¹¹. Не маючи змоги вивезти вглиб країни всіх в'язнів (це були переважно прості, ні у чому не винні громадяни), радянські власті санкціонували вбивство майже 10 тис. бранців у тюрмах західноукраїнського регіону¹².

Окупація території України німецькими військами та їхніми союзниками започаткувала найжахливішу сторінку в історії нашого народу. Згідно з нацистською політикою знелюднення «життєвого простору» для арійців, каральні органи масово знищували не тільки політичних супротивників (компартийних функціонерів, учасників радянського, українського й польського рухів Опору, інших «ворогів Райху»), а й цивільне населення (як заручників, згідно з принципом колективної відповідальності – за порушення комендантської години, сприяння партизанам, несплату податків, утечу з примусових робіт тощо). Окрему сторінку політики геноциду становить масове винищення євреїв

практика. – Л., 2003; *Львівшин І.* Протистояння УПА і АК (Армії Крайової) в роки Другої світової війни на тлі діяльності польського підпілля в Західній Україні. – К., 2001; *Його ж.* Волинська трагедія 1943–1944 рр. – К., 2003; Польсько-українські стосунки в 1942–1947 роках у документах ОУН та УПА: у 2 т. – Л., 2011.

⁵ Безсмертя: Книга Пам'яті України. – С.561.

⁶ *Косик В.* Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж; Нью-Йорк; Л., 1993. – С.455.

⁷ Див.: *Лисенко О., Перехрест О., Перехрест І., Іржавська А.* Демографічні втрати України в роки Другої світової війни // Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст. – К., 2011. – С.737–784.

⁸ Див.: *Скоропаденко З.* Західна Україна – Сибір: Хресний шлях: роки 1939–1941 // День. – 2002. – 2 березня; *Марискевич Т., Гаврилів І.* Галичина в роки Другої світової війни: порівняльний аналіз окупаційних режимів // Історія України. – 2009. – №3. – С.48; Депортації: Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр.: Документи, матеріали, спогади: У 3 т. – Т.1. – Л., 1998; Політичний терор і тероризм в Україні XIX–XX ст.: історичні нариси. – К., 2002. – С.585; Україна і Росія в історичній ретроспективі: Нариси у 3 т. – Т.2: Радянський проект для України. – К., 2004. – С.161.

⁹ *Мусієнко І.* Політичні репресії на Північній Буковині та Хотинщині // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2000. – №2/4. – С.479, 482, 490.

¹⁰ Політичний терор і тероризм в Україні XIX–XX ст. – С.585.

¹¹ Україна і Росія в історичній ретроспективі. – Т.2. – С.164.

¹² Політичний терор і тероризм в Україні XIX–XX ст. – С.589.

(а це – 1,8 млн мешканців України¹³), а також ромів. Майже 2,2 млн жителів вивезли на роботу до Німеччини. Багато хто з них помер на чужині від травм, голоду, знущань і хвороб, а хтось вирішив не повертатися на Батьківщину по війні. На окупованій гітлерівцями та їхніми союзниками території значна кількість цивільного населення стала жертвами голоду, хвороб, відсутності житла, належних санітарно-гігієнічних умов, медичного обслуговування.

Офіційна статистика про кількість зруйнованих населених пунктів республіки, що з радянської «перекочувала» до сучасної історіографії (714 міст і 28 тис. сіл) видається дуже перевищеною (дослідникам належить підійти до цієї проблеми з усталеними, диференційованими критеріями, аби визначити групи населених пунктів за ступенем їх руйнування). До того ж практично всі ці збитки «списуються» на нацистських окупантів, хоча тактику «випаленої землі» сповідували всі воюючі сторони. Утім, як би там не було, після війни в Україні виявилось виведенням із ладу 45,1% житлового довоєнного фонду (28 млн 197 тис. 430 м²)¹⁴. Значних руйнувань і збитків зазнало 18 тис. лікувальних і санітарних установ, 1834 аптеки (75%)¹⁵. У період війни, а особливо окупації, різко зросла захворюваність на інфекційні недуги – тиф, кір, скарлатину, коклюш, дифтерію, туберкульоз, а смертність від них порівняно з довоєнним часом збільшилася на 51%, від малярії – у 5,9 раза¹⁶.

Систематичне недоїдання, збіднений раціон, відсутність якісного медичного нагляду спричинили негативні тенденції в розвитку підростаючого покоління. За два роки після вигнання гітлерівців діти дошкільного віку все ще відставали у фізичному розвитку від тих, хто народився в 1935–1940 рр. Нацисти залишили після себе вибухонебезпечну у санітарно-епідеміологічному розумінні територію. Попри всі зусилля радянських медичних служб, епідеміологічну напругу не вдалося подолати й у середині 1945 р.

Одним із помітних чинників, що вплинули на демографічну ситуацію, стали міграційні процеси, у тому числі примусові. Лише у другій половині 1941 – першій половині 1942 рр. до східних районів СРСР було евакуйовано 3,5 млн мешканців УРСР. Частина з них так і не повернулися на рідну землю, осівши в різних куточках СРСР. Нацисти, поряд із вивезенням цивільних громадян на роботи за межі України, практикували примусове виведення людських контингентів під час відступу вермахту. Відходили на захід і ті, хто в той чи інший спосіб співпрацював із німецькими властями або не бажав повертатися до «радянського раю».

Суттєві зміни в кількісному, ґендерному, етноконфесійному та соціальному складі населення республіки спричинили організовані міждержавні міграції. За неповними даними, до 1946 р. територію УРСР залишили близько

¹³ Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – С.455.

¹⁴ Марзеев А.Н. Санитарные последствия разрушения городов Украины в период войны и оккупации 1941–1945 гг. // Медико-санитарные последствия войны и мероприятия по их ликвидации: Труды второй конференции (17–19 декабря 1946 г.). – Т.1. – Москва, 1948. – С.95.

¹⁵ Натарадзе А.Г., Качалов С.Ф. Материальный ущерб, причинённый здравоохранению Союза ССР немецко-фашистскими захватчиками в Великую Отечественную войну // Советское здравоохранение. – 1946. – №3. – С.10.

¹⁶ Безмертя: Книга Пам'яті України. – С.553.

1,3 млн осіб, у тому числі 810,4 тис. тих, хто виїхав до Польщі в рамках трансферу населення 1944–1946 рр. (з них 776,2 тис. поляків), 32,8 тис. чехів і словаків, 447,6 тис. німців. Натомість прибуло 482,8 тис. переселенців із Польщі (439,9 тис. із них були українцями)¹⁷.

Війна різко змінила статевий баланс населення: у 1946 р. на 100 жінок у середньому припадало 54,2 чоловіків, а у групі від 18 до 29 років – 36,4. Величезний «дефіцит» чоловіків став причиною вимушеного безпліддя жінок і низького рівня народжуваності по війні. Якщо у 1940 р. середній показник народжуваності на 1 тис. населення становив 27,3%, то в 1950 р. – лише 22,8¹⁸. Наслідком війни, який обтяжував демографічну ситуацію, стало фізичне та психічне каліцтво сотень тисяч людей. До 1 вересня 1945 р. в УРСР поставили на облік 710 304 інваліда¹⁹. У 1945 р. 58,3% їх потребували різних видів лікування: 63,6% – стаціонарного (27,4% – хірургічного, 24,9% – фізіотерапевтичного, 21,8% – санаторного). 17,1% інвалідів гостро потребували протезування²⁰. До кінця 1946 р. в республіці було створено 74 спеціалізованих шпиталів або заклади зі спеціалізованими відділеннями (на 18,1 тис. ліжок), однак цього було надзвичайно мало для лікування такої кількості інвалідів. Особливо давався взнаки дефіцит стаціонарних ліжок у сільській місцевості²¹. Складною виявилася проблема протезування, яку в основному вдалося вирішити лише на 1948 р. Важливим завданням керівників усіх рівнів стало працевлаштування людей з обмеженими можливостями. До 1 вересня того року вдалося знайти роботу для 290 тис. інвалідів (76,8%)²².

Війна стала найважчим випробуванням для дітей та підлітків. Вони масово гинули, хворіли, зазнавали каліцтв, важких морально-психологічних травм, втрачали батьків і рідних, що украй негативно позначалося на дитячій та підлітковій психіці. У першому кварталі 1944 р. на визволеній території України було взято на облік 67 тис. сиріт (із них 10,2 тис. безпритульних), а у грудні 1944 р. – уже 125 тис., причому 21 тис. таких дітей і підлітків не мали притулку²³. За час війни та в повоєнний період значного поширення набули бродяжництво, безпритульність, девіантна поведінка, летальність серед дітей і підлітків. У голодні 1946–1947 рр. ця категорія дітей у першу чергу потерпала й помирала від недоїдання, дистрофії, хвороб.

Суттєво змінився національний склад населення республіки. Згідно з переписом 1959 р. (разом із Закарпаттям та Кримом), в УРСР українці становили 76,8% (за переписом 1939 р. – 80%), росіяни – 16,9% (до війни – 9,2%),

¹⁷ Буцько О.В. Україна – Польща: миграционные процессы 40-х годов. – К., 1997. – С.70; Перковський А.А., Пирожков С.І. Демографічні втрати народонаселення Української РСР у 40-х рр. // Український історичний журнал. – 1990. – №2. – С.18.

¹⁸ Перковський А.А., Пирожков С.І. Демографічні втрати народонаселення Української РСР у 40-х рр. – С.17.

¹⁹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.23. – Спр.1840. – Арк.99.

²⁰ Кононенко І.Ф. Изучение состояния инвалидов Отечественной войны на Украине // Медико-санитарные последствия войны и мероприятия по их ликвидации. – Т.2. – Москва, 1948. – С.85–88.

²¹ Там же. – С.84, 89.

²² ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.1840. – Арк.100.

²³ Вронська Т.В. В умовах війни: життя та побут населення міст України (1943–1945 рр.). – К., 1995. – С.7.

євреї – 2% (5,4%), поляки – 0,9% (1,6%), німці – 0,05% (1,4%), білоруси – 0,7% (0,3%)²⁴.

Незважаючи на те, що в науковому обігу перебувають дані, які ілюструють матеріальні збитки УРСР у Другій світовій війні, їх також не можна вважати остаточними. Найчастіше наводиться статистика, запозичена з 3-го тому видання «Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945: Документы и материалы». Так, згідно зі звітом Республіканської комісії сприяння роботі Надзвичайної державної комісії зі встановлення й розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх спільників і заподіяних ними збитків громадянам, колгоспам, громадським організаціям, державним підприємствам СРСР, республіка зазнала загальних збитків на суму 285 млрд руб., з яких 74279 млн руб. припадало на державні підприємства, установи та громадські організації союзного значення, 210730 млн руб. – на державні підприємства, громадські організації республіканського та місцевого підпорядкування, колгоспи, громадян. Збитки останніх оцінювались у 84,7 млрд руб. Однак у звітах обласних комісій наводяться значно вищі цифри. Для прикладу, за даними обласної комісії Миколаївщини, сума збитків сягала 15247 млн руб. (у звіті Республіканської комісії – 6631 млн руб.), Кам'янець-Подільської області, відповідно, 18588 млн і 8274 млн руб., Житомирської – 21596 млн і 10945 млн руб. За обласними даними, матеріальна шкода, заподіяна громадянам, сягала 128722 млн руб. (у звіті Республіканської комісії – 84724 млн руб.). Автори видання «Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст.» (т.2) оцінюють загальні втрати в понад 450 млрд руб., ураховуючи додаткові збитки підприємств, установ, громадських організацій союзного значення, подані в республіканському звіті, дані по Волинській, Дрогобицькій і Станіславській областях, що не ввійшли до нього, невраховані дані про штрафи й неотримані доходи. До того ж поза цими розрахунками залишилися дані по Закарпаттю (1648 млн руб.) та Криму (14346 млн руб.). Оскільки матеріальні втрати УРСР виявилися набагато вищими порівняно з аналогічними показниками інших республік, їх директивним шляхом було занижено до 285 млрд руб. (загальні збитки СРСР становили 679 млрд руб.). Отже на решту постраждалих республік припадало 394 млрд руб.

У структурі втрат існують й інші диспропорції. За інерцією донині практично всі матеріальні збитки «приписують» окупантам. Однак значну частину обладнання, матеріалів, сільськогосподарської продукції, поголів'я худоби, тракторно-транспортних засобів було евакуйовано вглиб СРСР, звідки це все вже не повернулося в УРСР. Багато чого знищувалося на місці. Причому оскільки тактику «випаленої землі» радянська історіографія пов'язувала винятково з гітлерівцями та їхніми союзниками, замовчувалися ті дії властей, які не вкладалися у струнку версію війни, вибудовану ідеологічним апаратом Кремля. Складно визначити обсяг матеріальних цінностей, знищених та ушкоджених у ході бойових дій усіх учасників збройного протистояння. Та все ж лівова частка матеріальних збитків республіки пов'язана з агресією та окупацією України німецьким вермахтом і союзниками Райху.

²⁴ Народне господарство Української РСР в 1971 р.: Ювілейний щорічник. – К., 1972. – С.9.

Людські й матеріальні втрати наклали помітний відбиток на повоєнну структуру населення, соціальну та демографічну динаміку, визначили особливості економічних процесів. Деякі наслідки війни до кінця не подолано й донині. Посттравматичний синдром залишається однією з рис суспільної свідомості громадян сучасної України та визначає їх ставлення до жертв Другої світової. Війна лише де-юре завершується підписанням акту про капітуляцію між переможцями й переможеними. Насправді її інерція ще довго відчувається у суспільстві, що тривалий час перебувало у збуреному стані, і поступово нівелюється кроками, спрямованими на повернення життя в мирне русло. Чи не найпомітніше цей процес проявляється у законодавчій сфері. «Юридична конверсія» своєрідним чином віддзеркалює не тільки загальні підходи та тенденції, а й пріоритети керівництва країни, що «лагодить містки» між війною й миром.

4 вересня 1945 р. у СРСР було ліквідовано Державний комітет оборони – надзвичайний вищий воєнно-політичний орган, в якому впродовж 1941–1945 рр. зосереджувалася вся повнота влади. Та ще до цього почала відновлюватися звична конфігурація повноважень усіх гілок влади: законодавчої, виконавчої, судової. Рішення з найважливіших питань з'являлися вже не у формі постанов ДКО, а як акти Президії Верховної Ради СРСР. Так, 21 вересня 1945 р. вийшов указ «Про визнання такими, що втратили силу, указів Президії Верховної Ради СРСР про оголошення в деяких місцевостях СРСР воєнного стану». Ішлося про територію Латвійської, Литовської, Естонської РСР, західні області Білоруської та Української РСР, Грузинську, Азербайджанську, Вірменську РСР, Чечено-Інгушську, Кабардино-Балкарську, Північно-Осетинську АРСР, Орджонікідзевський край, а також Сталінградську, Саратовську й Тамбовську області. Це означало суттєву зміну режимних правил, згідно з якими вирішувалися питання про переміщення громадян між різними регіонами країни, їх статус, легітимацію місця перебування, режим праці, а також слугувало сигналом для пом'якшення юридично закріплених обмежень і санкцій щодо правопорушників.

29 червня 1945 р. з'явилася спільна директива НКВС–НКДБ УРСР про порядок перевірки та фільтрації за місцем проживання репатрійованих радянських громадян, які поверталися на Батьківщину. У документі містилися вказівки про те, що на всіх прибулих до місць постійного проживання репатріантів місцеві органи влади та внутрішніх справ мали скласти списки за певною формою, спрямувавши для обліку й перевірки до районних, міських відділів, відділень НКВС, а в обласних центрах – в управління наркомату внутрішніх справ за територіальністю для реєстрації та отримання дозволу на проживання. За цими списками органи НКВС мали здійснювати контроль щодо своєчасної явки репатріантів фронтових перевірочних таборів і збірних пунктів. Для реєстрації та перевірки таких осіб у кожному районі в органах внутрішніх справ міст, районів, обласних центрів створювалися перевірочно-фільтраційні комісії на чолі з начальниками райвідділень НКВС. Під час перевірки репатріантів кожного з них належало ретельно опитувати про обставини вибуття з місця постійного проживання й перебування на території супротивника до

моменту повернення на Батьківщину, стисло протоколювати ці показання. Після опитування й перевірки реєстрованого за оперативним обліком (а за необхідності – опитування свідків та наведення відповідних довідок) слід було робити висновок у справі репатріанта. Особливо ретельній перевірці підлягали ті, хто повернувся до місць постійного проживання, оминувши фронтові збірно-пересильні пункти. Тим репатріантам із цієї категорії, які з'явилися в населених пунктах, де до того не мешкали, але не викликали підозри, не чинили перешкод у проживанні та працевлаштуванні, а тих, хто викликав підозри, – наказувалося заарештовувати (за наявності достатніх підстав) чи агентурно розробляти. Перед районними перевірко-фільтраційними комісіями ставилося завдання виявляти у середовищі репатріантів колишніх співробітників німецьких контррозвідувальних, розвідувальних, поліцейських і каральних органів, шпигунів, «зрадників Батьківщини», пособників окупантів, інший «антирадянський елемент», а також учасників збройних формувань, створених німцями з радянських громадян (власівці, національні легіони та ін.), «білоемігрантських» і націоналістичних організацій. Репатріантам, які пройшли перевірку, видавали тимчасові посвідчення терміном на 6 місяців із правом проживання лише в даному районі. Після перевірки тим із них, хто не викликав сумнівів, видавали паспорти на загальних підставах у встановленому порядку²⁵.

Указом Президії Верховної Ради СРСР від 7 липня 1945 р. оголошувалась амністія у зв'язку з перемогою над гітлерівською Німеччиною. Згідно з цим документом, звільнялися від покарання: а) засуджені до позбавлення волі на термін не більше 3 років та до м'якших покарань; б) засуджені за самовільне залишення підприємств військової промисловості, інших об'єктів, на які поширювалася чинність указу Президії Верховної Ради СРСР від 26 грудня 1941 р.; в) військовослужбовці, засуджені з відтермінуванням виконання вироку в порядку прим. 2 до ст. 28 Кримінального кодексу РРФСР та відповідних статей кримінальних кодексів союзних республік; г) особи, засуджені за воїнські злочини за ст. 193.2, 193.5, 193.6, 193.7, 193.9, 193.10, 193.10а, 193.14, 193.15, 193.16 Кримінального кодексу РРФСР та відповідними статтями кримінальних кодексів інших республік. Знімалася судимість: а) із засуджених до позбавлення волі на термін не більше 1 року та м'якших мір покарання; б) із засуджених за указом Президії Верховної Ради СРСР від 26 грудня 1941 р.; в) із військовослужбовців, указаних у пункті «в» ст. 1 цього указу.

Припинялися провадження за всіма слідчими справами та справами, не розглянутими судами до часу виходу указу, щодо злочинів, покарання за які не перевищувало 3 років позбавлення волі, про самовільне залишення роботи з підприємств військової промисловості та прирівняних до них, а також воїнські злочини, перелічені в пункті «г» ст. 1 указу. У справах про інші злочини суд, якщо визнавав за необхідне обрати покарання не більше 3 років позбавлення волі, звільняв підсудних від нього; у випадку обрання міри покарання, що перевищувала 3 роки позбавлення волі, – скорочував термін відповідно до

²⁵ Галузевий державний архів Служби безпеки України. – Ф.9 (УРСР). – Спр.90. – Арк.181–185.

ст. 2 указу. Знімалися всі нестягнені адміністративні штрафи і всі невиконані адміністративні покарання, передбачені пунктом «а» ст. 4 указу Президії Верховної Ради СРСР від 22 червня 1941 р. «Про военний стан», за дії, здійснені до виходу указу від 7 липня 1945 р. Амністія не застосовувалася до осіб, які неодноразово засуджувалися за розтрата, крадіжки, пограбування та хуліганство²⁶.

Не відмовившись від репресій як апробованого превентивного інструменту контролю за ситуацією у країні, Й.Сталін і його найближче оточення все ж прагнули продемонструвати демократизацію режиму. Одіозна тоталітарна система, знищивши мільйони реальних та уявних внутрішніх «ворогів народу», і після війни рішуче діяла в тих випадках, коли цього, на переконання правлячої верхівки, вимагали обставини. «Справа лікарів», боротьба проти «космополітів», інші інспіровані органами держбезпеки акції, очевидно, були покликані «підтримувати тонус» страху у суспільстві, слугували своєрідним нагадуванням про те, що чекатиме на будь-які прояви опозиційності.

Граючи на контрасті, «вождь» (через 2 роки по війні) вирішив зробити крок, який мав супроводжуватися не лише внутрішньополітичними дивідендами, а й набути широкого розголосу серед світової спільноти. Нині складно з'ясувати, наскільки поліпшилися уявлення про «країну Рад» за кордоном, але сам факт скасування смертної кари мав справити ефектне враження. Цікава мотиваційна складова цього заходу. В указі Президії Верховної Ради СРСР від 26 травня 1947 р. наголошувалося:

«Історична перемога радянського народу над ворогом показала не тільки зрослу могутність радянської держави, а й перш за все виняткову *відданість* (курсив наш – О.Л.) радянській Батьківщині та радянському урядові всього населення Радянського Союзу. Водночас міжнародна обстановка за період, що минув від капітуляції Німеччини та Японії, показує, що справу миру можна вважати забезпеченою на тривалий час, незважаючи на спроби агресивних елементів спровокувати війну. Ураховуючи ці обставини та йдучи назустріч побажанням професійних спілок робітників і службовців та інших авторитетних організацій, виражаючи думку широких громадських кіл, Президія Верховної Ради СРСР вважає, що застосування смертної кари більше не викликане необхідністю в умовах мирного часу».

Скасовуючи смертну кару, Президія ВР СРСР зазначала, що за злочини, котрі каралися за чинним законодавством стратою, належало застосовувати ув'язнення у виправно-трудовах таборах терміном на 25 років. Смертні вирoki, що залишалися невиконаними до виходу указу, замінювалися 25-річним табірним ув'язненням²⁷.

Чи змінило скасування вищої міри покарання зі страти на майже довічне ув'язнення правовий та суспільно-політичний клімат у країні? На наше

²⁶ [Електронний ресурс]: http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_4318.htm

²⁷ [Електронний ресурс]: http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_4642.htm

переконання, «іміджмейкери» режиму якщо й досягли, то лише «косметичного ефекту». До середини 1947 р. Й.Сталін покарав практично всіх, кого бажав, організованої опозиції в державі не існувало, апарат функціонував хай і не дуже ефективно, але в межах комуністичних доктринальних установок і концептуальних принципів. Долю українського самостійницького руху, що залишався останньою «скалкою в долоні вождя», було вирішено: окремі його вогнища у західноукраїнському регіоні поступово згасали в результаті плано-мірних «чекістсько-військових операцій». Масові репресії проти «ворогів народу», як у 1930-х рр., виявилися непотрібним. Й.Сталін отримав дівіший важіль впливу: в тогочасному суспільстві він асоціювався з перемогою у війні й цей флер приховував вади режиму, помилки влади, соціальну стратифікацію та несправедливість, відсутність демократичних свобод, украй низький рівень життя розорених війною людей. Радянський керівник міг дозволити собі такий жест. Більше того, він хизувався цим, а ідеологічні служби швидко вмонтувати відповідну «цеглину» у загальний міф «переваги соціалістичного ладу над капіталістичним».

Уже в перші місяці після окупації почалися реставрація й наповнення «соціального пакету» – зменшення податкового тягара, надання певних пільг, інші преференції для різних категорій населення. 6 липня 1945 р. Президія Верховної Ради СРСР своїм указом визначила терміни й порядок припинення стягнення воєнного податку. У документі зазначалося, що законом «Про демобілізацію старших вікових груп особового складу діючої армії» від 23 червня 1945 р. передбачалося проведення демобілізації першої черги – тринадцяти старших вікових категорій, що мала завершитися у другій половині 1945 р. Оскільки це торкалося лише меншої частини армії, держава ще впродовж якогось часу продовжувала зазнавати значного навантаження. На той момент видалося можливим лише часткове припинення стягнення з громадян воєнного податку. При цьому першочергова увага зверталася на доцільність звільнення від нього робітників і службовців тих підприємств оборонної промисловості, де на той час відбувалося скасування запроваджених на період війни понаднормових робіт, які оплачувалися в півтора рази вище від звичайних. Тому Президія Верховної Ради ухвалила: 1) звільнити від сплати воєнного податку із зарплати, починаючи з заробітку за серпень 1945 р., робітників та службовців підприємств наркоматів авіаційної промисловості, боеприпасів, озброєння; 2) надати Раді народних комісарів СРСР право звільняти надалі від воєнного податку робітників і службовців підприємств, що входили до систем інших наркоматів та відомств, у міру скасування обов'язкових понаднормових робіт на цих підприємствах²⁸.

21 вересня 1945 р. союзний уряд видав постанову №2436 «Про заходи з надання допомоги демобілізованим, родинам загиблих воїнів, інвалідам Вітчизняної війни та сім'ям військовослужбовців». У документі було викладено заходи соціальної підтримки вказаних категорій: скасування недоїмок минулих років за сільськогосподарським податком, обов'язковим окладним

²⁸ [Електронний пєсцрц]: http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_4552.htm

страхуванням і поставками сільгосппродукції державі, а також штрафів, пільги дітям із родин військовослужбовців та інвалідів війни в освітній сфері, сприяння у відновленні та будівництві житла, забезпечення паливом, продуктами харчування, промисловими товарами першої необхідності тощо. Ці пільги поширювалися й на родини загиблих партизанів²⁹.

Незважаючи на законодавчо закріплені в Основному законі СРСР та широко декларовані принципи соціальної рівності, пільговий асортимент спрямовувався в першу чергу на армійську й партійно-радянську верхівку, а також обмежене коло осіб, які мали «особливі заслуги» перед державою (Герої Радянського Союзу та Соціалістичної Праці, відомі діячі науки, техніки, мистецтва, культури та ін.). Ця тенденція знаходить підтвердження навіть за часом появи указів, законів, інших нормативно-правових актів. Так, за рік до завершення війни, 28 червня 1944 р., ДКО ухвалив постанову №6116 «Про матеріально-побутове забезпечення генералів, адміралів, комісарів державної безпеки, комісарів міліції і старшого офіцерського складу Червоної армії, військово-морського флоту, військ та органів НКВС СРСР та НКДБ СРСР, які мали термін вислуги 25 років та більше і зараховувались у запас чи звільнялись у відставку». 21 червня 1945 р. союзний уряд видав постанову №1466 «Про поліпшення житлових умов генералів та офіцерів Червоної армії», що передбачала низку пільг для тих зі вказаних категорій, хто прослужив у збройних силах 25 і більше років. Ішлося про тривалі позики (35 тис. руб. для генералів, 20 тис. руб. для вищих офіцерів), надання земельних ділянок під житлове й дачне будівництво та городництво, сприяння будматеріалами для зведення індивідуального житла тощо. 30 червня з'явилася постанова РНК СРСР №1545 «Про доповнення постанови Раднаркому СРСР від 5 червня 1941 р. “Про пенсії та допомогу особам вищого, старшого й середнього начальницького складу, особам молодшого начальницького складу надстрокової служби, спеціалістам рядового складу надстрокової служби та їхнім сім'ям”», якою встановлювалося, що час перебування військовослужбовців на лікуванні в медичних установах унаслідок бойових поранень та каліцтв на фронті, а також перенесених захворювань, зараховувався їм при призначенні пенсії як служба в лавах діючої армії (кожен місяць перебування в лікувальній установі йшов як три місяці служби)³⁰. 10 червня 1946 р. Рада Міністрів СРСР затвердила постанову №1199 «Про звільнення Героїв Радянського Союзу та Героїв Соціалістичної Праці від плати за навчання у середніх та вищих навчальних закладах і про встановлення їм підвищеного розміру стипендії»³¹.

Ці та інші преференції сприяли формуванню своєрідної касти військово-службовців вищої ланки, соціальний статус яких суттєво відрізнявся від становища багатьох інших категорій населення, що пережили війну. Надалі цей «плюфт» лише зростав, прирошуючись пільговими курортно-санаторними путівками, якісним лікуванням, спецпайками, доступом до освіти й культурних надбань. З огляду на ці обставини існують підстави вважати, що військова

²⁹ [Електронний ресурс]: http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_4564.htm

³⁰ [Електронний ресурс]: http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_4548.htm

³¹ [Електронний ресурс]: http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_4599.htm

еліта перетворювалась на одну з привілейованих та лояльних до режиму соціальних когорт. Це мало неабияке значення, ураховуючи амбіційні наміри Й.Сталіна перетворити СРСР на світову державу, що без сильної армії було неможливим.

9 липня 1946 р. союзний уряд видав постанову №1516 «Про пенсії колишнім військовослужбовцям та їхнім родинам», якою встановлювалося, що колишні військовослужбовці й партизани, які стали інвалідами після звільнення з військової служби чи партизанських загонів, забезпечувалися пенсіями за інвалідністю нарівні з військовослужбовцями, якщо лікувально-трудова експертною комісією буде визнано, що інвалідність є наслідком: а) поранень, контузій та каліцтв, отриманих у боях під час захисту СРСР чи виконанні інших обов'язків військової служби, або захворювань на фронті, поранень, контузій, каліцтв, захворювань у період перебування в полоні; б) нещасних випадків, не пов'язаних із виконанням обов'язків військової служби, чи захворювань, не пов'язаних із перебуванням на фронті, але таких, що мали місце під час проходження військової служби. Родини колишніх військовослужбовців та партизанів, котрі не пізніше, як через 5 років після звільнення з військової служби та партизанських загонів, померли внаслідок викладених вище причини, мали одержувати пенсію нарівні з військовослужбовцями³².

Та було б некоректно подавати справу так, ніби всі інші категорії залишилися поза увагою радянського керівництва. Матері, діти, інваліди, громадяни, які стали жертвами окупаційної політики також перебували у полі соціальної політики уряду. 8 липня 1944 р. Президія Верховної Ради СРСР ухвалила указ «Про збільшення державної допомоги вагітним жінкам, багатодітним та самотніми матерям, посилення охорони материнства й дитинства, про встановлення вищого ступеня відзнаки – звання “мати-героїня” і запровадження ордену “Материнська слава” й медалі “Медаль материнства”».

Із початком демобілізації (23 червня 1945 р.) до мирного життя поверталися сотні тисяч громадян, що актуалізувало низку проблем економічного, соціального, демографічного, морально-психологічного змісту. Ураховуючи складну соціально-економічну ситуацію, уряд намагався амортизувати реадaptaцію демобілізованих до умов мирного життя, допомогти їм знайти себе, працевлаштуватися, вирішити гострі матеріально-побутові проблеми. Так, законодавство передбачало проїзд колишніх військовослужбовців до місць постійного проживання коштом держави, їх забезпечення повним комплектом обмундирування й взуття. Вони мали одержати одноразову грошову допомогу за кожен рік служби в армії під час війни в таких розмірах: а) рядовому складу всіх родів військ та служб, який одержував грошове утримання за загальновійськовим тарифом, – річний оклад за кожен рік служби; б) рядовому складу спеціальних частин і підрозділів, який одержував підвищене грошове утримання, – піврічний оклад за кожен рік служби; в) офіцерському складу, який служив у період війни 1 рік – двомісячний оклад, 2 роки – тримісячний, 3 роки – чотиримісячний, 4 роки – п'ятимісячний оклад.

³² [Електронний ресурс]: http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_4604.htm

Уряди союзних, автономних республік, виконкоми крайових та обласних рад, керівників підприємств, установ й організацій у міських районах було зобов'язано надавати роботу демобілізованим не пізніше місячного терміну з дня прибуття їх до місця проживання, з урахуванням набутого ними досвіду та армійської спеціальності, але не нижче виконуваної до відбуття в армію. Також належало забезпечити демобілізованих житлоплощею, паливом. Районні й сільські виконкоми, правління колгоспів повинні були надавати всебічну допомогу колишнім військовослужбовцям у працевлаштуванні та започаткуванні господарства. У постраждалих від окупації районах демобілізованим, котрі потребували допомоги в будівництві чи ремонті житла, мали безоплатно надати лісосічний фонд для заготівлі будівельної деревини, а Всесоюзний банк фінансування комунального й житлового будівництва (Цекомбанк) – видавати позики на зведення та відновлення житлових будинків у сумі 5–10 тис. руб. із терміном погашення до 10 років³³. Держава вживала заходів для амортизації згубних наслідків війни для найуразливіших категорій населення – дітей, матерів-одиначок.

Одночасно з акціями соціального захисту інвалідів війни робилися кроки, спрямовані на виявлення в їх середовищі «підривних елементів» та припинення спроб «антирадянських сил» втягнути інвалідів у «ворожу роботу». 18 травня 1944 р. наркомом держбезпеки союзних, автономних республік, начальникам УНКДБ країв та областей, начальникам транспортних і водних відділів НКДБ було надіслано директиву, в якій пропонувалося «виявити й узяти в активну агентурну розробку інвалідів Вітчизняної війни, які перебували в німецькому полоні та прибули в тиллові райони країни за підозрілих обставин», а також «провести вербування з числа інвалідів, які користуються авторитетом і мають зв'язки, що становлять оперативний інтерес, серед вороже налаштованих елементів у цьому середовищі». Особлива увага зверталася на інвалідів, які до мобілізації в армію проходили за оперативним обліком як учасники «антирадянських» груп та організацій, а також з числа дітей репресованих. «При виявленні спроб практичного здійснення ворожих намірів (особливо по лінії терору, диверсії та підготовки активних антирадянських виступів) організаторів цих груп із середовища інвалідів піддавати арешту», – наголошувалося в документі³⁴.

Радянська верхівка вміло скористалася воєнними перемогами. У свідомості громадян різними способами закріплювалися переконання, які спрямовувалися на легітимізацію та глорифікацію режиму. Однією зі знакових подій стало запровадження 9 травня нового свята – Дня Перемоги. До того найвищим у суспільно-політичному рейтингу вважалося відзначення річниць «Великої Жовтневої соціалістичної революції», що символізувало народження радянської держави. 8 травня 1945 р. розпочалося переформатування ієрархії державних свят на користь Дня Перемоги. Керівники держави наочно переконалися, який сильний вплив на москвичів та гостей столиці (в тому числі зарубіжних)

³³ [Електронний ресурс]: http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_4545.htm

³⁴ Галузевий державний архів Міністерства внутрішніх справ України (далі – ГДА МВС України). – Ф.9 (СРСР). – Спр.19. – Арк.59–61.

справив військовий парад. Цей сценарій Кремль прагнув закласти у щорічний церемоніал 9 травня. Однак справжнього розмаху відзначення цього дня набуло тільки у середині 1960-х рр. (у нинішній Російській Федерації йому також надають специфічного політичного й ідеологічного забарвлення).

Натомість завершення Другої світової війни залишалося практично не поміченим. Нині мало хто знає, що указом Президії Верховної Ради СРСР 3 вересня проголошувалося Святом Перемоги над Японією й неробочим днем, як і 9 травня. Однак жодних більш-менш помітних атракцій з цього приводу в повоєнні роки у СРСР помічено не було. День Перемоги над Німеччиною надійно відсунув у тінь завершення Другої світової, а комеморативна політика держави забезпечила йому позиції «наріжного каменя» великого міфу війни. Ніби й не було масштабних операцій Забайкальського і двох Далекосхідних фронтів, Тихоокеанського флоту, Амурської військової флотилії (всього в них було задіяно майже 1 млн 750 тис. військовослужбовців, у тому числі значна кількість українців), чималих втрат (36 тис. 456 осіб, із них 12 тис. 031 – безповоротні)³⁵, 300 тис. нагороджених орденами й медалями (87 стали Героями Радянського Союзу). Український вимір далекосхідної кампанії та завершальної фази Другої світової війни простежується й у тому, що у складі радянського представництва, яке на американському лінкорі «Міссурі» 2 вересня 1945 р. підписало акт про капітуляцію Японії, четверо осіб були вихідцями з України: очільник делегації генерал К.Дерев'янка (2007 р. йому було присвоєно звання Героя України), генерал авіації М.Воронов, розвідник, фахівець із проблем Далекосхідного регіону Б.Одуд, а також І.Артеменко.

Одним із напрямів державної політики пам'яті по війні стало впорядкування поховань радянських військовослужбовців. Згідно з постановою РНК СРСР №405-165 від 18 лютого 1946 р. «Про благоустрій могил воїнів Червоної армії та партизанів, полеглих у боях Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. та про нагляд за їх станом» ця справа покладалася на місцеві органи влади, командування військових округів, військових комісаріатів та гарнізонів. На виконання цієї постанови командування Київського військового округу 15 березня 1946 р. видало власне розпорядження, яким передбачалося до 1 червня взяти на облік існуючі військові кладовища, братські й індивідуальні могили військовослужбовців і партизанів із зазначенням їхніх прізвищ, імен та по батькові, а всі враховані поховання занести до книг пам'яті, які мали зберігатися в міських і районних виконкомах рад. До 1 серпня 1946 р. належало провести необхідні роботи з благоустрою цих могил, а індивідуальні, що перебували за межами населених пунктів, – перенести до найближчих військових чи цивільних кладовищ або об'єднати в окремі братські могили. До зведення пам'ятників на місцях поховань пропонувалося залучити архітекторів, інженерів та громадськість (типові проекти розроблялися в Комітеті з архітектури РНК СРСР і мали бути рекомендовані до 1 травня 1946 р.)³⁶.

Одночасно з фіксацією пам'яткових кластерів, що конструювали радянську версію війни, відбувалося «стирання пам'яті» про ворога. Ще 7 жовтня

³⁵ Памяти павших. – Москва, 1995. – С.103.

³⁶ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.3046. – Арк.2–2 зв.

1943 р. нарком внутрішніх справ В.Рясной підписав директиву НКВС УРСР про заходи з прибирання трупів солдатів та офіцерів вермахту, облік і ліквідацію поховань на визволеній території республіки. У пункті 4 цього документа вказувалося:

«Забезпечити ліквідацію тимчасових кладовищ, там же, де ліквідувати їх тепер неможливо, зняти хрести й написи, зрівняти з землею могили, перепоховати неглибоко зариті трупи та порушити питання перед міськрайрадами про те, щоб було підготовлено ями на скотомогильниках, а з настанням холодів перепоховати трупи з кладовищ на скотомогильники»³⁷.

Цілком вірогідно, що таке ставлення до ворожих поховань звучало в унісон із настроями місцевого населення, яке зазнало невимовних страждань від війни та окупації. Однак з огляду на цивілізаційно-гуманітарну практику подібні заходи важко виправдати.

Та переживання перемоги у виснажливій, сповненій важких випробувань і втрат війні не стало ферментом, що перетворив би народ на моноліт. Звичайно, переважаюча більшість людей сприймала завершення воєнного лихоліття як кінець поневірянь і горя, можливість повернутися додому, зустрітися з рідними, відновити звичні ритм життя і середовище, повернути психологічну рівновагу. Однак багато хто не бажав розглядати повоєнну дійсність як фатальну й об'єктивну реальність, а тлумачив її як нав'язану згори систему, в якій народові у цілому та кожному громадянину відводилася роль слухняного, керованого виконавця волі партії та її вождя. Значна частина цього ментального протестного елемента, здатна аналізувати й порівнювати ситуацію у СРСР і зарубіжних країнах, дорікала урядові за несправджені сподівання на полегшення податкового тиску та знищення колгоспного «рабства», хронічний дефіцит, байдужість до потреб пересічних громадян, припинення беззаконня.

Про те, що чимало мешканців окупованих німцями та їхніми союзниками територій не бажали повернення радянської влади, свідчать численні документи органів держбезпеки. Ще на початку 1943 р. тимчасово виконуючий обов'язки наркома внутрішніх справ республіки С.Савченко доповідав М.Хрущову про те, що частина населення Ворошиловградської області недоброзичливо зустрічали частини Червоної армії, які вступали на цю територію. Так, мешканці Кантемирівки й Новомарківки заявляли: «Навіщо ви прийшли? Нам з італійцями добре жилося, вони нас не чіпали». Інші говорили: «Дасть Господь, що Червону армію незабаром відженуть, розіб'ють, тоді нам добре заживеться, ми позбудемося цих більшовиків, збережемо землю й будемо господарювати. Нас німці звільнили від більшовицьких податків і поборів, і ми дихнули вільніше»³⁸.

Війна стала вододілом у відносинах влади та релігійних об'єднань. Якщо в 1920–1930-х рр. завдяки політиці войовничого атеїзму фактично було зруйновано конфесійну інфраструктуру та знищено ієрархію, то в 1943 р. Й.Сталін зробив різкий поворот, в основі якого лежало його прагнення перетворити

³⁷ ГДА МВС України. – Ф.46. – Оп.1. – Спр.67. – Арк.47.

³⁸ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.685. – Арк.17–18.

Російську православну церкву на інструмент політичного впливу, своєрідну державну інституцію зі специфічними функціями, а інші конфесії – на другорядні, але лояльні утворення. Відновлення патріаршого статусу мало закріпити авторитет РПЦ і нагадувати решті про їх місце у цій «табелі про ранги». Однак залишалися два питання, вирішення яких вождь відклав на повоєнний час. Давнє несприйняття Ватикану підживлювалося тим, що римо-католицька церква підтримувала спроби польського еміграційного уряду та підпілля відновити Польщу в довоєнних кордонах. Цю проблему фактично було нівельовано шляхом переселення поляків з УРСР на їхню історичну Батьківщину під час польсько-українського трансферу цивільного населення 1944–1946 рр. Католицизм втратив свій вплив на теренах СРСР через малу кількість віруючих та духівництва.

Складнішим для Москви виявилось питання греко-католицької церкви, що уособлювала український самостійницький рух та, одночасно, «руку Ватикану». Із метою конфесійної уніфікації західних регіонів країни Й.Сталін зрежисував справжній спектакль за такою близькою йому формулою «возз'єднання». У березні 1946 р. радянські органи держбезпеки втілили цей задум, брутально знищивши авторитетну на заході України конфесію. У 1949 р. схожий сценарій було втілено на Закарпатті. Для цього тут не зупинилися навіть перед убивством єпископа Теодора (Ромжі), який навряд чи погодився б на компроміс із владою. На довгі десятиліття греко-католицька церква перетворилася на «катакомбну», а її репресоване духівництво й віруючі – на переконаних супротивників тоталітарного режиму, який безоглядно цькував свободу і лише назовні, для зарубіжжя, декларував толерантність до релігійних спільнот.

Сталінський режим мав специфічні іманентні властивості: з одного боку, він постійно мімікрував, дещо змінюючи власний образ у бік «демократизації», відкритості, соціальної орієнтації тощо, а з іншого, – не відмовлявся від кондичійних, силових засобів управління й мобілізації суспільства в потрібному йому руслі, що балансували між «добровільно-примусовими» (цей оксюморон найкраще передає сутність явища) акціями та державним терором. Наприклад, НКДБ і НКВС 3 березня 1946 р. було реорганізовано в милозвучніші міністерства, хоча вал репресалій не вщухав і після цього. Правова база переслідування власних громадян, які завинили перед радянською владою, закладалась упродовж усієї війни. У наказі НКВС СРСР від 12 грудня 1941 р. «Про оперативно-чекістське обслуговування місцевостей, визволених від військ противника», постанові ДКО №1074 від 27 грудня 1941 р. «Про родини осіб, які співпрацювали з німецькою владою», циркулярі НКВС СРСР «Про організацію оперативно-чекістської роботи у визволених від німецько-фашистських окупантів містах і районах Радянського Союзу з метою виявлення пособників окупантів та їхньої агентури» (початок 1942 р.), постановах пленуму Верховного Суду СРСР від 25 листопада 1943 р. («Про кваліфікацію дій радянських громадян, які надавали допомогу ворогу в районах, тимчасово окупованих німецькими загарбниками») та 7 березня 1944 р. («Про кваліфікацію самовільного переходу лінії фронту на бік противника») містилася кваліфікація дій, що підпадали під кримінально-політичне переслідування, і міри покарань, давалися дефініції для різних категорій колабораціоністів та

«зрадників Батьківщини». Особливістю цих нормативно-правових актів стало застосування принципу колективної відповідальності, коли винними у злочинах проти держави визнавалися члени родин «ворогів народу».

Масштаби діяльності органів державної безпеки та внутрішніх справ ілюструють статистичні дані. Із доповідної записки про результати оперативної роботи 2-го управління МДБ УРСР за березень 1946 р. постає, що від початку вигнання з території республіки німецьких військ на той момент було заарештовано 89 769 осіб, у тому числі 13 190 тих, хто служив у гестапо, поліції, жандармерії, 76 387 «агентів іноземних розвідок», а також «шпигуни, оунівці та упівці», «зрадники Батьківщини», «пособники ворога»³⁹. Динаміка репресій у 1940–1950-х рр. простежується в таблиці⁴⁰:

Рік	Притягнуто до кримінальної відповідальності	Засуджено	У тому числі до позбавлення волі	У тому числі до вищої міри покарання
1939	47 422	66 627	56 806	2601
1940	137 019	75 126	68 316	1863
1941	209 015	111 384	87 596	23 726
1942	197 329	96 809	78 463	26 510
1943	263 837	82 425	78 315	12 569
1944	104 271	91 526	75 417	3110
1945	121 674	105 251	86 861	2308
1946	91 385	105 251	100 282	2273
1947	77 212	73 714	71 400	898
1948	74 619	72 017	70 993	–
1949	73 359	74 778	63 980	–
1950	59 790	60 908	53 197	468
1951	47 735	55 738	50 061	1602
1952	18 143	30 307	27 157	1611
1953	12 675	12 807	11 998	300

До таблиці не увійшли дані про осіб, репресованих упродовж 1941–1945 рр. органами військової контррозвідки без будь-якого судового вироку. Із цих загальносоюзних даних неможливо виокремити українську складову, але загальне уявлення про тенденції репресалій вони дають.

Лише за «співпрацю з німцями» в період 1943–1953 рр. було заарештовано 320 тис. радянських громадян⁴¹. Не очікуючи завершення війни, Й.Сталін вирішив покарати частину мешканців Кримського півострова. Масове «зачищення» території відбувалося на етнічній основі та на засадах колективної відповідальності за нібито «співпрацю з німецькими окупантами». 11 травня 1944 р.

³⁹ Пастушенко Т. «Правосуддя» по-радянськи: кваліфікація співпраці з нацистами в СРСР: 1941–1956 рр. // Сторінки воєнної історії України. – Вип.16. – К., 2013. – С.132.

⁴⁰ Див.: Лунев В.В. Преступность XX века: Мировые, региональные и российские тенденции. – Москва, 1997. – С.180.

⁴¹ Мозохин О.Б. Статистика репрессивной деятельности органов безопасности СССР за период с 1931 по 1953 год [Електронний ресурс]: <http://istmat.info/node/255>

«вождь народів» підписав постанову ДКО про депортацію кримських татар. 29 травня нарком Л.Берія надіслав у Кремль лист, в якому викладалася доцільність виселення з півострова також болгар, вірмен і греків. Депортація кримських татар (191 тис.), греків, болгар, вірменів (37 тис.) стала першим масовим актом державного терору після німецької окупації⁴².

Після масових депортацій Й.Сталін вирішив кардинально змінити етнічний ландшафт Кримського півострова. Постановою ДКО від 12 серпня 1944 р. «з метою якнайшвидшого освоєння родючих земель, садів та виноградників Криму» було визнано за необхідне до 1 жовтня поточного року переселити сюди з РРФСР та УРСР 17 тис. господарств колгоспників (51 тис. осіб), у тому числі 3 тис. господарств із Краснодарського, 2 тис. – Ставропольського країв, по 2 тис. – з Воронежської, Тамбовської, Ростовської, та по 1 тис. – з Орловської, Брянської, Курської областей, а також 3 тис. – з УРСР (9 тис. селян). У такий спосіб забезпечувалося домінування на півострові російського етнічного компонента⁴³. У 1946 р., згідно з указом Президії Верховної Ради СРСР, Кримську АРСР було перетворено на однойменну область.

Окрему сторінку переходу від війни до миру становить протистояння радянського режиму й українського самостійницького руху. Із формально-юридичного погляду органи держбезпеки СРСР захищали конституційний лад і цілісність країни, у тому числі й у тих регіонах, які фактично було окуповано чи анексовано в Польщі та Румунії і приєднано до «країни Рад». Це, як уважали у Кремлі, слугувало достатньо підставою для того, аби екстраполювати на учасників українського самостійницького руху політичне за внутрішнім змістом, але кримінальне за формою правове поле. Так, нарком держбезпеки УРСР С.Савченко 1 лютого 1944 р. звернувся до очільника союзного НКДБ В.Меркулова з листом, в якому констатував, що у кваліфікації діяльності та пропонуваніх прокурорами мірах покарання спостерігалися розбіжності. Деякі прокурори пропонували висувати оунівцям звинувачення за ст. 54-10, 54-11, інші – за ст. 54-2, 54-11, а хтось – за ст. 54-1«а» Кримінального кодексу УРСР. С.Савченко наголошував

«порушити питання перед прокурором СРСР про те, щоб усіх учасників оунівських організацій, у зв'язку з тим, що за своїми злочинами вони є явними терористами й карателями та ведуть активну боротьбу проти існуючого ладу, – розглядати як зрадників Батьківщини та відповідно до цього висувати їм звинувачення за ст. 54-1“а” й 54-11 КК УРСР і дати відповідні вказівки всім органам прокурорського нагляду на місцях. Таке визначення складу злочинів оунівців дасть змогу розповсюджувати закон про зрадників Батьківщини на родини учасників ОУН»⁴⁴.

31 березня 1944 р. нарком внутрішніх справ СРСР Л.Берія підписав наказ, в якому наголошувалося: «1. Всіх повнолітніх членів родин засуджених

⁴² Безмертв: Книга Пам'яті України. – С.574.

⁴³ [Електронний ресурс]: http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_?????.htm

⁴⁴ Государственный архив Российской Федерации (далі – ГАРФ). – Ф.8131. – Оп.37. – Д.1897. – Л.230.

оунівців, а також активних повстанців, як арештованих, так і вбитих під час зіткнень – засилати у віддалені райони Красноярського краю, Омської, Новосибірської та Іркутської областей, а їхнє майно конфіскувати згідно з наказом НКВС СРСР №001552 від 10 грудня 1940 р.»⁴⁵. 2 грудня 1944 р. він надіслав Й.Сталіну листа, в якому пропонував із метою прискорення розгляду справ на заарештованих оунівців та учасників «оунівських банд» спрямувати у західні області УРСР дві виїзні сесії Військової колегії Верховного суду СРСР: одну – для розгляду справ УНКВС–УНКДБ Львівської, Дрогобицької, Станіславської та Чернівецької, другу – Рівненської (тоді – Ровенської), Волинської й Тернопільської областей, а також надати їм права військово-польських судів (із винесенням смертних вироків через повішання та засудженням до каторжних робіт). До проекту постанови, що додавалася, увійшов пункт про публічне проведення страт учасників самостійницького руху через повішання в «місцях здійснення засудженими злочинів»⁴⁶.

Радянське керівництво комбінувало заходи морально-психологічного впливу на підпільників. Спеціально з цією метою винайшли новий формат – звернення до різних категорій мешканців Західної України та учасників самостійницького руху, в яких містилися обіцянки амністії для тих, хто добровільно здасться радянським властям і припинить боротьбу. Особливо інтенсивно ці засоби використовувалися в період підготовки до виборів у Верховну Раду СРСР 1946 р., які мали стати ще одним свідченням «демократизації» режиму та чинником його легітимації. Однак обіцянки було порушено. Так, у період від лютого 1944 до липня 1945 рр. із повинною з'явилася 41 тис. осіб, з яких 17 тис. одразу заарештували⁴⁷. Значну частину завербували радянські спецслужби, що використовували колишніх повстанців як інформаторів, агентів, членів легендованих груп і загонів, котрі діяли під виглядом відділів УПА та боївок ОУН. Одночасно у західноукраїнських областях розширювалися масштаби проведення «чекістсько-військових операцій», у ході яких не тільки знищували оунівців, а й тероризували місцеве населення.

У серпні 1945 р у містах Західної України відбулася низка судових процесів над учасниками українського національно-визвольного руху та привселюдні страти через повішання, на чому особливо наголошував М.Хрущов. Дієвим засобом знекровлення підпілля, скорочення його соціальної бази стали депортації членів родин повстанців. У 1944 р. у віддалені райони СРСР було виселено 12 762, у 1945 р. – 17 497 осіб⁴⁸. Згідно з планами МВС УРСР, у 1946 р. передбачалося переправити на схід 30 тис. спецпереселенців із західних областей республіки⁴⁹. Однак встигли вивезти «лише» 6609 осіб⁵⁰. Одночасно з депортаціями ще одним методом скорочення соціальної бази

⁴⁵ ГДА МВС України. – Ф.9 (СРСР). – Спр.19. – Арк.180–181.

⁴⁶ ГАРФ. – Ф.9401. – Оп.2. – Д.68. – Арк.55–56.

⁴⁷ Гогун А. Между Гитлером и Сталиным: Украинские повстанцы. – Санкт-Петербург, 2004. – С.303.

⁴⁸ Вронська Т. Заручники тоталітарного режиму: репресії проти родин «ворогів народу» в Україні (1917–1953 рр.). – К., 2009. – С.352.

⁴⁹ Винниченко І. Україна 1920–1980-х: депортації, заслання, вислання. – К., 1994. – С.69.

⁵⁰ Вронська Т. Заручники тоталітарного режиму: репресії проти родин «ворогів народу» в Україні (1917–1953 рр.). – С.354.

повстансько-підпільного руху стали «оргнабори» на промислові підприємства й шахти Донбасу та Подніпров'я, а також інших регіонів СРСР, у результаті чого десятки тисяч підлітків та молодих людей було «вирвано» з традиційного середовища та від родин (щоправда багато їх «самовільно» залишали школи ФЗН, ремісничі училища, робочі місця й поверталися додому). Усього за 1944–1946 рр. з УРСР депортували 15 040 родин учасників українського національно-визвольного руху (36 609 осіб)⁵¹. Примусове виселення цієї категорії населення продовжувалося й у наступні роки. Шляхом «наси́льницького рекрутування» в розпорядження комбінатів «Кузбасвугілля», «Карагандавугілля», «Челябінськвугілля», «Молотоввугілля» передали близько 20 тис. членів сімей «активних націоналістів і бандитів». У 1947 р. депортували ще 78 327 мешканців Західної України⁵².

Про те, що репресивна лінія йшла по висхідній, свідчив вихід указу Президії Верховної Ради СРСР від 21 лютого 1948 р. «Про направлення особливо небезпечних державних злочинців після відбуття покарання у заслання на поселення у віддалені місцевості СРСР»⁵³. Таким чином, радянська «правова» система примудрялася двічі карати за одну «провину». Деякими новачками було позначено постанову Ради Міністрів СРСР від 4 жовтня 1948 р. «Про виселення на спецпоселення з території західних областей УРСР сімей бандитів, націоналістів і бандпособників у відповідь на здійснені бандитами диверсійно-терористичні акти». Документ юридично закріплював практику «відплатних» репресалій на «бандпрояви» українського підпілля⁵⁴.

Якщо у 1948 р. було депортовано 240 родин (817 осіб) мешканців Західної України, то в 1948 р. – 6951 родину (22 951 особа), що разом із примусово вивезеними в попередні роки становило 138 704 особи⁵⁵. А всього впродовж 1944–1952 рр. з УРСР у східні райони СРСР заслали 206 644 особи (з них 186 893 – члени сімей учасників українського національно-визвольного руху)⁵⁶.

Не зумівши здійснити «цивілізаційний стрибок» (війна перешкодила виходу СРСР на передові індустріальні позиції), унаслідок спустошливих бойових дій, обопільного втілення «тактики випаленої землі», евакуаційних заходів комуністична система отримала надзвичайно складні стартові позиції для відновлення економічного потенціалу у визволених від противника регіонах. Як індустріалізація 1930-х рр., так і ведення війни виявилися успішними не в останню чергу завдяки технологічним запозиченням із Заходу (в першу чергу зі США). Та навіть ця обставина не дала змоги піднятися до рівня промислово розвинених країн світу. На переконання М.Гаррісона, СРСР залишався слабшим як від колишніх союзників, так і переможених, що ускладнювало його повернення на довоєнну траєкторію⁵⁷.

⁵¹ Вронська Т. Заручники тоталітарного режиму: репресії проти родин «ворогів народу» в Україні (1917–1953 рр.). – С.362.

⁵² Там само. – С.369, 374.

⁵³ Реабілітація репресованих: Законодавство та судова практика. – К., 1997. – С.78–79.

⁵⁴ Бугай М. Народы Украины в «Особой папке Сталина». – Москва, 2006. – С.231–232.

⁵⁵ Вронська Т. Заручники тоталітарного режиму: репресії проти родин «ворогів народу» в Україні (1917–1953 рр.). – С.382, 388.

⁵⁶ Там само. – С.440.

⁵⁷ Harrison M. Accounting for War: Soviet production, employment and the defence burden, 1940–1945. – Cambridge, 1995. – P.162–165.

Радянське керівництво не скористалося шансами для виходу на новий рівень економічної конкурентоспроможності. Ще тривала війна, а в американському Сенаті дискутувалися можливості надання Москві величезної позики (25 млрд доларів) для відбудови економічної та соціальної інфраструктури. Частина радянського керівництва (В.Молотов та інші) ці ініціативи заокеанського союзника сприймала позитивно (звичайно, за умови відсутності будь-яких політичних зобов'язань)⁵⁸. Однак Й.Сталін ідеологічні принципи поставив вище.

Війна продемонструвала всі сильні та слабкі сторони системи. З одного боку, здатність до швидкої мобілізації людських і матеріальних ресурсів, максимальна концентрація управлінських важелів в одному центрі, що спрощувало та скорочувало шлях до ухвалення стратегічних рішень, суворі відповідальність за їх реалізацію; з іншого, – надзвичайно розгалужений по вертикалі й горизонталі апарат, паралелізм і дублювання функцій в окремих його ланках, низька ефективність та виконавська дисципліна, абсолютизація вольових («політичних») рішень, бюрократизація механізмів влади, брак ініціативи, невисокий професійний рівень функціонерів різних структур тощо. Очевидні вади командно-адміністративної системи породили у вищому ешелоні влади міркування про можливі варіанти її трансформації. Ще до завершення війни, 24 січня 1944 р., В.Молотов, М.Хрущов та Г.Маленков передали Й.Сталіну проект постанови «Про поліпшення державних органів на місцях». Один із початкових варіантів мав конкретнішу назву: «Про піднесення ролі й поліпшення роботи РНК союзних та автономних республік, крайвиконкомів, облвиконкомів, міських і райвиконкомів». У документі констатувалося, що

«неправильна практика, коли місцеві керівники партійних і радянських органів дублюють один одного, часто займаючись одними й тими самими питаннями, склалася в довоєнні роки. [...] І там, і тут відбуваються засідання, наради з одних і тих самих питань, нерідко за одного й того самого персонального складу учасників. Оперативні вказівки йдуть як від партійних, так і від радянських органів, відбувається непотрібна для справи марнотратна витрата сил та часу. Практика оперативного керівництва господарством одночасно з партійних і радянських органів в організаційному відношенні знаходить свій вираз у розпорощенні сил між партійними й радянськими органами на місцях і, що особливо важливо, – у неправильному розподілі керівної роботи між ними. [...] апарат партійних органів за своєю структурою більше пристосований до оперативного керівництва справами господарства й культури, аніж апарат раднаркомів. [...] Так, в обласних комітетах партії існують цілком сформовані відділи з окремих галузей промисловості, сільського господарства, які дають змогу місцевим керівникам повсякденно втручатися в роботу промисловості, у тому числі й у роботу підприємств союзних наркоматів. Натомість у раднаркомі таких відділів немає, що ставить у складне становище ради при здійсненні повсякденного оперативного керівництва господарством і зовсім виключає для них будь-яку можливість займатися справами підприємств

⁵⁸ История военной стратегии России. – Москва, 2000. – С.412.

союзної промисловості. [...] у крайвиконкомках та облвиконкомках були відсутні організаційні відділи, це сильно послаблювало щоденне керівництво місцевими органами з боку [вищих] рад. Місцеві керівники партійних органів унаслідок неправильного співвідношення сил між партійними й радянськими органами взяли на себе невластиві їм функції безпосереднього порядкування господарськими справами, у той час, як вони не мають права виступати в ролі адміністративно-господарських органів. [...] Як відомо, такі права мають, згідно з нашою Конституцією, радянські й господарські органи».

Апеляція в такому гострому питанні до Основного закону в документі подібного рівня зустрічається чи не вперше. А коли брати до уваги час його появи – війну, то стає зрозумілою вага та принциповість проблеми, адже реально ставилися під сумнів конфігурація та ієрархія органів, які уособлювали владні повноваження.

Указуючи на те, що накладання функцій партійних і господарських органів «ставлять партійні органи у двозначне становище», автори документа пропонували звести «оперативне керівництво, господарське й культурне будівництво в одному місці – радянських органах». Крім того, передбачалося «зосередити кращі кваліфіковані сили з керівництва господарством і перетворити їх на ділі на повноправні органи державного управління, що цілком відповідають за стан господарства й культури країни на своїй території».

Прагнучи подолати дублювання, В.Молотов, Г.Маленков і М.Хрущов убачали головний організаційний засіб на цьому шляху в поєднанні посад перших секретарів ЦК компартій союзних республік, крайкомів, обкомів, окружкомів, міськкомів, райкомів партії з посадами голів раднаркомів союзних та автономних республік, виконкомів крайових, окружних, обласних, міських і районних рад. Цей суперечливий заключний акорд, що значною мірою нівелював попередні позиції, сприймається як компроміс, адже партія «не втрачала обличчя» та своєї «провідної ролі» в державі й суспільстві, що також закріплювалася Конституцією. Залишаються невідомими аргументи, завдяки яким реформаторський проект було відхилено. Але сам факт появи таких документів свідчив про кризові явища у владних структурах та спроби пошуку шляхів оптимізації апарату в умовах, коли перед державою поставали нові завдання⁵⁹.

Пропозиції В.Молотова, Г.Маленкова та М.Хрущова до певної міри ілюстрували тенденції, що мали місце в деяких ланках функціонування партійного апарату. Так, у ВПК дещо нівелювалася роль контрольних функцій партійних органів, із 1946 р. зменшувалася кількість партторгів ЦК ВКП(б) на індустріальних об'єктах. Натомість вага спецкомітетів та відповідних головних управлінь при союзному уряді помітно зросла⁶⁰. Місцеві партійні органи в більшості випадків не мали доступу до таємних і режимних підприємств, які діяли на «їхній» території, та не мали впливу на їх керівників, підзвітних вищому союзному центрові.

⁵⁹ Шестаков В.А. Социально-экономическая политика советского государства в 50-е – середине 60-х годов. – Москва, 2006. – С.34–36.

⁶⁰ Быстрова И.В. Военно-промышленный комплекс СССР в годы «холодной войны». – Москва, 2000. – С.175.

Світ вступав в ядерну епоху й вища ієрархія у СРСР постала перед необхідністю змін. Нові виклики висували на порядок денний необхідність не тільки осмислення поточної геополітичної ситуації, а й вироблення адекватних відповідей. Та навіть такі загрози, як імовірність початку третьої світової війни, не могли змусити Й.Сталіна відмовитися від кардинальної перебудови владних структур. Як зауважує В.Шестаков, він та його найближче оточення,

«очевидно, цілком усвідомлювали, що в ідеократичній державі, якою був СРСР, партія – не гілка влади, а фундамент усієї системи, тому знищення функцій партії означає знищення всієї системи, а не її модернізацію. [...] Сталін однобоко витлумачив нові історичні виклики й не зміг запропонувати суспільству переконливу стратегію реагування на них. Ядерний виклик мав швидше інтелектуально-світоглядний характер. По суті, питання стояло про виживання радянської системи в нових умовах. Цей виклик було сприйнято сталінським керівництвом як суто військово-технологічний»⁶¹.

Та чи могло бути по-іншому в державі, що беззастережно стояла на ідеологічних аксіомах, абсолютизації сумнівних «законів розвитку соціалізму», котрі суперечили основним законам економіки й ринку?! Перемога у війні кристалізувала ілюзію комуністичних лідерів про надзвичайний військово-економічний потенціал країни та практично необмежені мобілізаційні ресурси й можливості. Ці переконання базувалися на тому, що в той час радянська суспільно-політична та економічна система ще «не вийшла за межі свого історичного часу й володіла певним запасом міцності»⁶².

Але на відміну від інших переможців – капіталістичних союзників СРСР по антигітлерівській коаліції – радянська верхівка не змогла відмовитися від «єдино вірної» теоретичної моделі, що жорстко програмувала вектори суспільного поступу і продовжувала експлуатувати підходи, засновані на тотальному державному диктаті, відмові від ринкових відносин та регуляторів, жорсткій дисципліні й підпорядкування нижчих органів вищим, неухильному виконанні директив «згори» в рамках вироблених планів, ігноруванні соціальних інтересів і запитів громадян, уніфікації господарського, суспільно-політичного життя.

Це спричинило консервацію виробленої до війни соціально-економічної доктрини, що в поєднанні з геополітичними амбіціями визначала модель економічної стратегії на повоєнний період. СРСР утягнувся у «холоду війну» та гонитву озброєнь, уже звично відсунувши аграрний сектор і соціальну сферу на периферію. Маючи всі можливості для глибоких реформ, Кремль обрав шлях, що прирікав його на ізоляцію від інноваційних технологічних та економічних рішень, маргіналізацію й відставання від світових тенденцій суспільного розвитку.

Друга світова війна глибоко «переорала» свідомість більшості її учасників та сучасників. Наступні покоління успадкували від них повагу до тих, хто боровся проти загроз людській цивілізації, пам'ять про незчисленні жертви.

⁶¹ Там же. – С.36–37.

⁶² Там же. – С.38.

Різні версії тієї війни, їх міфологічне й ідеологічне обрамлення, що підживлюється певними політичними силами, не можуть спростувати одного: історична пам'ять залишається засобом передачі генетичного коду нації, її життєстверджуючим чинником, що оптимізує сучасне буття та перспективи на майбутнє. Попри будь-які прагнення втиснути її у вузькі рамки політтехнологій, вона функціонує (принаймні на індивідуальному рівні) за власними законами й виконує своє головне призначення. Завдання істориків – підживлювати пам'ять про війну фундаментальним знанням, яке має збагачувати її, а не каналізувати в річище політичної кон'юнктури.

The article deals with the complex of problems associated with the main trends of the last phase of the World War II and the transition of Ukrainian society to peaceful conditions. The actions of the Soviet leadership in the socio-economic and ethno-confessional areas, prosecution of real and imaginary collaborationists, commemorative politics are disclosed. The kinds of relationships and hierarchy within the machinery of government are also analyzed.

Keywords: World War II, Ukraine, repatriation, demobilization, deportation, social preferences, politics of memory.

